

УДК 94(100) «1939/1945»:329.18(4/9)[045.5]
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/4.15>

Рамазанов Ш.Ш.

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Левітас Ф.Л.

Київський університет імені Бориса Грінченка

Трухан О.Ф.

Київський університет імені Бориса Грінченка

УРОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ВИКЛИКИ ДЛЯ ХХІ СТОЛІТТЯ

Друга світова війна залишила глибокий травматичний слід в історичній пам'яті людства. Вона була самою жорстокою, кривавою і руйнівною в історії воєн. Ця проблематика має одну із найбільших історіографій в світі.

В статті йдеться про виникнення вогнищ військових конфліктів в 30-ті роки ХХ століття. Авторами здійснюється реконструкція історичних подій, яка дає змогу зрозуміти реальні причини Другої світової війни. Увага в статті зосереджується на витоках фашизму і нацизму, глобальному політичному і військовому протистоянні між нацистською Німеччиною, її союзниками та країнами Антигітлерівської коаліції.

Автори доводять, що політичні і економічні інтереси різних світових лідерів, а також особисті амбіції та недалекоглядність очільників провідних держав світу дали змогу А. Гітлеру зруйнувати світовий міжнародний устрій, який склався після Першої світової війни. Політика «потурання», «невтручання», «умиротворення» А. Гітлера з боку політичних кіл Заходу з однієї сторони, та спроби використати нацистів в своїх політичних проектах та партнерство з ними на першому етапі світової війни з боку сталінського керівництва СРСР поставили світ на межу глобальної катастрофи.

Автори доводять, що імперська політика, маніпуляції людською свідомістю, мілітаризм, презирство до прав людини і особистої свободи стали ідеологічними предтечями Другої світової війни.

Подальша повоєнна історія довела, що перемога над нацизмом і мілітаризмом 1945 року була лише їх політичною і військовою поразкою. Від завершення світової війни і до теперішнього часу відбулась історична реінкорнація тоталітарних, антидемократичних режимів в світі. Наочно проглядається певна консолідація світових диктаторів і їх спроба встановити новий світовий порядок, переписавши сторінки світової історії. Вони, власне, не цураються використовувати ганебні практики нацистів. Напад російської федерації на незалежну Українську Державу це наочно довів. Ядерний шантаж, імперська та клерикальна ідеології, політичні маніпуляції, нехтування вільного вибору людей стали їх повсякденними практиками. Загроза самому існуванню людству у ХХІ столітті стали реальністю.

Ключові слова: Друга світова війна, нацизм, тоталітаризм, імперська політика, уроки історії.

Постановка проблеми. Друга світова війна була самою кривавою, жорстокою і руйнівною в історії людства. В часі вона зберегла глибокий травматичний шрам в свідомості її учасників, безпосередніх свідків та історичній пам'яті нащадків. Події 1939–1945 років залишили глибокий слід в історичній пам'яті українського народу. В роки глобальної війни українські терени були ареною найжорстокіших боїв з нацистами. З боку радянського і німецького командування використовувались варварські

практики випаленої землі, масштабного горя і страждань зазнавало мирне населення, чия доля і життя постійно залежали від перебігу військових подій.

За перемогу над нацизмом Україна заплатила мільйонами життів своїх кращих синів та дочок. За підрахунками відомого історика М.В. Ковалю людські втрати України (на фронтах, на окупованих територіях, на землях, з яких нацистів було вигнано) були одними із найбільших серед всіх воюючих країн [7, с. 16–20].

Нюрнберзьким трибуналом, який увійшов в історію як суд народів над нацизмом, була засуджена сама практика ведення агресивних війн, геноцидний характер ведення таких війн як суцільне зло, міжнародними правниками таврувалися людиноненависницька політика і ідеологія керманців III Рейху. Історичний досвід минулої війни дає можливість сучасникам вірно зрозуміти всі теперішні тенденції і військові виклики, що знову створюють небезпеку для людства. Цей універсальний досвід закликає об'єднати демократичні нації до пильності, щоб запобігти діям нових можливих підпалювачів війни. Переможного 1945 року нацизм, фашизм, мілітаризм зазнали військової поразки, але, як показала наступна історія, не були знищені. Авторитарні, тоталітарні та клерикальні режими за 80 років повоєнного часу модернізувались. Наочно існує їх консолідація та прагнення світового лідерства та зміни міжнародного устрою на свою користь. Ядерний шантаж, мілітаризм, презирство до вибору людини і свободи стає реальністю сучасного світу. Дослухаємося до рефлексії сучасної української письменниці О.Забужко: «... коли в січні 2022 року одне західне медіа запросили мене взяти участь у дискусії, як саме Україні слід «не дратувати Путіна», щоб Захід міг «спати спокійно», я відповіла редакторів: «...через неповних 90 літ після європейських тріумфів Гітлера, – знак, що з історії ДСВ (Другої світової війни – автори) людство як вид нічого не зрозуміло і не навчалось...» [6, с. 163].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Інтерес до історії Другої світової війни ніколи не згасав. Цій глобальній події присвячено велику кількість фундаментальних наукових досліджень, мемуарів, різноманітних книг, брошур і статей. Звісно, заідеологізована радянська історіографія не прагнула дати об'єктивні відповіді на всі хвилюючі питання минулої війни. Мужні спроби окремих громадських діячів та дослідників, які були безпосередніми учасниками Другої світової війни, наприклад, як бойовий генерал П. Григорінко чи історик О.Некрич, письменник В. Некрасов наражалися на шалену критику і переслідування з боку тоталітарної системи. Наразі, задавлені таємниці Другої світової війни продовжують залишатися актуальними для сучасних дослідників. З цього приводу відомий британський історик Д. Гарт констатує, що причини які спричинили світову війну продовжують хвилювати багатьох людей сучасного покоління в Британії, Німеччині, Франції, росії та Сполучених Штатах, а також в англійських країнах, як от

Канада, Нова Зеландія, Австралія. Автор визначає найголовніше коло питань, які потребують відповідей «Як так трапилось?», «Чому союзники були неготові?», «Чому вони намагалися замирити Гітлера?», «Чому Франція так швидко зазнала поразки?», «Чому британський уряд не прийняв мирних пропозицій Гітлера?», «Чого насправді прагнули нацисти?». Залишається ще багато запитань без відповідей» [2, с. 6].

Початок гібридної війни росії проти України у 2014 році, повномасштабна агресія РФ проти Незалежної Української Держави у лютому 2022 року визначила важливе завдання вітчизняної історичної науки: доктринально переосмислити та інтерпретувати український і світовий досвід Другої світової війни.

Для сучасних візій в оцінках подій минулої війни, їх компоративного осмислення сучасності, важливими і значущими є дослідження політичних діячів та науковців зарубіжжя: В. Черчилля, М. Олбрайт, Д. Гарта, Р. Лоренса, М. Гейстінгса, Е. Бівора, Е. Ларсена, Д. Маккіна та ін.

На особливу увагу заслуговують праці українських істориків зарубіжжя: В. Косика, О. Субтельного, Т. Гунчака, С. Плохія, С. Єкельчика.

Велику дослідницьку роботу здійснювали і наразі проводять українські науковці М.В. Попович, М.В. Коваль, В.С. Коваль, В.А. Смолій, О.Є. Лисенко, Я.О. Грицак, О.О. Салата, А.Ю. Подольський, А. Галушка, Є. Браїлян та ін. В складних умовах сучасних викликів набувають динамізму вітчизняні дослідження Другої світової з метою переосмислення та поглиблення історичного досвіду українського народу в контексті світових глобальних процесів.

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження: здійснити науковий екскурс в історію Другої світової війни, спираючись на вагомий доробок англо-американської та української історіографії.

1. З'ясувати, чому в середині ХХ століття А. Гітлеру вдалося створити світову цивілізаційну катастрофу.

2. В сучасних наукових проєкціях здійснити огляд найважливіших подій 30–40-років ХХ століття.

3. Пояснити, чому уроки Другої світової війни залишаються актуальними в умовах ХХІ століття.

Виклад основного матеріалу. Імперська політика, реваншизм, дух мілітаризму, ідеологія фашизму і нацизму стали історичними складовими механізми світової війни. А керманців III Рейху А. Гітлер, за думкою відомого історика

Е. Бівора, був головним архітектором катастрофи, яка виявилась жахливішою за Першу світову [1, с. 27]. Плани фашистів та їх людиноненавистницькі проекти починалися з бажання переосмислення історії на свою користь. Не випадково в бібліографічному творі «Моє життя» Б. Муссоліні стверджував, що на початку фашистського руху він активно цікавився давньою і сучасною історією своєї країни і нації. Заперечуючи будь-які ліберальні чи демократичні цінності на тлі військових загроз, дуче зробив висновок: що «... фашизм, як породження італійської раси задовольняє і задовольнятиме історичну необхідність, а тому, у своїй непереможності залишить глибокий слід в історії ХХ століття» [11, с. 42]. Який слід в історії у вигляді Освенцема і Бабиного Яру залишив фашизм добре відомо. Згаданий нами історик Ентоні Бівор стверджує, що Гітлер, прислуховувався до порад Муссоліні. Він, навіть, хотів здійснити марш на Берлін, подібний до маршу Муссоліні на Рим. Дуче фінансово підтримував нацистів в Німеччині і поблажливо ставився до їх руху [1, с. 22].

Військова лихоманка в Німеччині почалася з приходом націонал-соціалістів до влади і висунення історичних претензій своїм географічним сусідам. Гітлерівські багатотисячні шабаші проходили під містично-культовими гаслами: «Єдиний фюрер, єдиний народ, єдина Німеччина». Фашистські і нацистські ідеї швидко генерували Європою. Ветерани Першої світової війни, збанкрутілі господарі, чоловіки, жінки, молодь припинені жебрацтвом і бідністю повоєнної країни відразу відчували себе причетними до важливих відповідей, які шукали, і з оптимізмом дивились в майбутнє. Вони охоче брали участь у фашистських збіговиськах, і, власне, були готові до відновлення величі своєї нації і зрозумілим їм цінностям. Перш за все, уславлювали військові традиції, навали готів, хрестові походи, перемоги в європейських війнах, величні справи германських імператорів і полководців. На культі мертвих і реваншизмі стала вибудовуватись нова німецька ідентичність. Відома американська політикиня М. Олбрайт пише: «Тут на маршах вони чули пояснення, зрозумілі й близькі їм, стосовно потужних потоків, що відбувались в світі, у близькій по духу компанії товаришів – фашистів вони могли поділяти ідентичність, що вважалась їм правильною...» [14, с. 97–98].

Від 1933 року А. Гітлер, публічно заявив про відродження німецької економіки, і перш за все, військової. На порядок денний постали

створення нових видів озброєння танків, літаків, артилерії, кораблів, стрілецької зброї, нової структури Вермахту. Апелюючи до історичної несправедливості, яка була народжена результатом Версальського миру, очільник III Рейху висунув умови щодо перегляду результатів Першої світової війни і перегляду світового міжнародного порядку, з урахуванням інтересів Німеччини. Вочевидь, не тільки Гітлер бажав нової світової війни. Глобальної війни прагнув німецький військовий корпус, генералітет вихований на традиціях пруського юнкерства. Спочатку німецьке вояцтво з підозрою ставилося до ідей Гітлера, але бажало новою чину, переможних баталій зброї Вермахту і слави. Великий бізнес перестали лякати маніпулятивні соціальні гасла націонал-соціалістів і він почав охоче фінансувати Націонал-соціалістичну партію Німеччини (НСРПН). Німецька буржуазія та фінансові еліти прагнули до розширення поля своєї діяльності за рахунок загарбаних в майбутньому територій. Тут їх плани збігалися з планами Гітлера [18, с. 31]. Збанкрутілі мешканці міста і села, різні соціальні лузери, люмпени за рахунок війни, відвертого грабіжництва населення загарбаних територій мріяли пожитись і досягти статусу добропорядних громадян III Рейху.

Від 1936 року почався нацистський марш Європою. Німецькі війська увійшли в Рейнську демілітаризовану зону, чим невілювали статті Версальського договору. 1938 року відбувся «аншлюс» Австрії, що, власне, відправив у небуття всю систему Паризьких договорів 1919–1920 рр. В цій ситуації Ліга націй виявила свою повну безпорадність, як і світові демократії в цілому.

Фюрер виявився справжнім майстром політичних інтриг і обману. Він виправдовував свої дії єдиним бажанням повернути до Рейху німецькі історичні землі. Готуючи агресію проти суверенних Чехословаччини і Польщі, Гітлер заявляв, що ці країни загрожують самому існуванню Німеччини. Теж саме і вранці 22 червня 1941 року пролунало по Берлінському радіо на адресу Радянського Союзу. Правда, тут нацисти дещо змінили риторику. Головною причиною війни з СРСР були названі антинімецькі дії сталінського уряду, який начебто готував першим напад на Німеччину, а III Рейх тільки випередив ворога. В промові Геббельса про початок «Барбаросса» сповіщалося, що війна носить виключно превентивний характер, вона ведеться не проти народів СРСР, а за їх визволення від більшовицько-єврейською влади Кремля [8, с. 44].

Всупереч твердженням нацистів, що СРСР було начебто державою євреїв, відомий американський історик Т.Снайдер підкреслює, що СРСР за національною ознакою був державою радянських народів. А Сталін, очоливши країну постійно пов'язував себе і свою державу з Російською імперією. Його головний ідеолог і пропагандист О. Щербаков розтлумачував думку вождя: «Російський народ – перший серед рівних у сім'ї народів СРСР – несе на собі головну вагу в боротьбі з німецькими окупантами» [19, с. 222].

Від часу встановлення нацистської диктатури в Німеччині, Гітлер цинічно проігнорував всі міжнародно-правові акти, які в різні часи було підписано з Польщею, Чехословаччиною, Францією, Англією, Бельгією, СРСР та іншими країнами Європи. В міжнародній практиці він відверто демонстрував обман, цинізм і лицедійство. За два тижні до початку нападу на Польщу фюрер публічно заявив – «Німеччина не збирається нападати на Польщу. Ніякої війни не буде. Це все вигадки журналістів» [17, с. 107–113]. Варварство і кривава жорстокість з якою вела себе гітлерівська вояччина, перш за все, своєрідний повітряний «Армагедон» для Європи, в самій Німеччині зустрічав розуміння і підтримку з боку її слухняних обивателів.

Атаки Люфтваффе, на мирні міста Європи, вбивство і каліцтво тисяч мирних мешканців, що відбувалось за наказом Г. Геринга, трактувалися пропагандою Й. Гебельса як частина психологічної війни проти ворогів III Рейху. Офіцери, які служили Герингу, благоволили перед ним: «Ми молилися на фюрера і поклонялися Герингу», – писав пілот німецького бомбардувальника [10, с. 69]. Британський історик Е. Ларсон, посилаючись на факти усної історії, намагається пояснити цю маячливу любов німців до дегенеративного Геринга: «Німці люблять його, адже розуміють – він має вади і чесноти звичайної людини... він по дитячому закоханий в уніформи і медалі. Вони – теж» [10, с. 63].

На тріумфи Гітлера і нацистський марш Європою в провідних світових столицях реагували доволі дивно. Українські історики Галушка А., Брайлян Є. дуже точно висвітлюють європейські події цього часу. Німеччина не отримала жодних санкцій від міжнародної спільноти через фактичну денонсацію Версальського договору. Навпаки, авторитет Гітлера стояв високо як усередині країни, так і за її межами. Олімпійські ігри, що відбулися в Берліні в серпні 1936 року стали особистим тріумфом вождя III Рейху [3, с. 25].

Нацистському режиму вдалося не тільки вижити і зміцнитись, а постійно йти від одної перемоги до іншої. На міжнародній арені він не зустрічав гідних перешкод до реалізації своїх планів. Радянський диктатор Й.Сталін побоювався провокувати Гітлера на передчасний виступ, хоча розумів, що напад нацистів на СРСР неминучий. А США продовжували дотримуватися політики ізоляціонізму і невтручання в європейські справи. Франція, яка ще не залікувала травми Першої світової війни, знаходилася у важкому внутрішньому конфлікті між «правими і лівими». І на думку американського історика Дж. Хоуса більше боялася французьких комуністів між німецької агресії [20, с. 199]. Послаблена в Першій світовій війні Велика Британія не вірила чи не хотіла вірити в можливість Німеччини розв'язати нову світову війну. Згаданий нами англійський історик Бівор Е. підтверджує, що уряд Н.Чемберлена як і переважна більшість населення Великої Британії були не проти співіснування з відродженою й переозброєною Німеччиною. А багато хто з партії консерваторів убачали в нацистах силу, яке здатна боротися з комунізмом. Але більшість британців наївно вважали, що виважена політика їх уряду береже країну від жахіття нової війни [1, с. 24]. Британський історик П. Джонсон доволі переконливо змальовує політику абсурду, яку окремі діячі Англії, релігійні особи, газетярї вели по відношенню до нацистів, вдаючись до двох комплементарних тез на їх адресу: «Німеччина має право скасувати несправедливий Версальський мир» чи «Гітлер зробив вагомий внесок у збереження миру». «Насправді, – пише історик, – це було звичайне боягузтво, напад жахів перед Німеччиною, що відроджувалося» [21]. У цьому контексті є нагальна потреба здійснити уточнення, політики Сполучених Штатів Америки до європейських викликів. Вочевидь, що американський політиком розділився в своїх уподобаннях. Адже реакція на Мюнхенську угоду в Держдепартаменті були змішаною. Посол Кеннеді, наприклад, вітав цю новину, виконувач обов'язки держсекретаря США Самнер Веллес проголосив, що виникла чудова нагода заснувати «нову світову систему, яка ґрунтуватиметься на законі й порядку» [12, с. 215]. Найближче оточення президента Ф. Рузвельта з острахами дивилось на події в Європі, добре розуміючи, що Мюнхен 1938 року поклав початок перерозподілу кордонів на континенті. Нова світова війна стала реальністю і залишатися в нейтралітеті для США вже буде не можливо. На думку президентського оточення існувала

нагальна потреба зупинити Гітлера за всяку ціну [12, с. 217]. У підсумок, як факт аналогії історії, фінансові інтереси західних індустріальних компаній, співробітництво з мілітарною економікою Німеччини виявилися вище розуміння, яку руйнівну загрозу для світу несуть імперські амбіції А. Гітлера.

Пострадянська заідеологізована історіографія рясніє теоріями і концепціями, що пояснюють політику диктатора Й.Сталіна в умовах наближення світової війни. Її розлогий зміст складають наступні тези:

– альтернативи підписання пакту з нацистами не було тому, що не існувало можливостей створення англо-франко-радянського військового союзу проти Гітлера;

– Радянський Союз не міг залишатися нейтральним до нацистських планів захоплення території Польщі, адже це давало можливості Гітлеру створити потужний плацдарм для наступу на СРСР;

– СРСР свідомо відмовилось від альтернативи «глухої оборони»: не втручатись у військові події, тобто залишати стратегічну ініціативу в руках Німеччини до поразки Англії і Франції у війні, було доволі ризикованою справою і реальністю опинитись один на один з німецьким блоком.

Все вище наведене змусило Радянський Союз вдатися до територіальних розподілів своїх сусідів, що, по-перше, співпадало з європейськими практиками XIX і першої чверті XX століття, а, по-друге, зміцнення своїх стратегічних позицій перед майбутньою війною [13, с. 156]. Сучасні адепти неосталінської концепції Другої світової війни наполегливо намагаються пояснити чому у 1939–1940 рр. Й. Сталін і А. Гітлер з тактичних і стратегічних міркувань були колегами і партнерами у європейських анексіях: Гітлер одержав свободу дій на Заході, Й. Сталін – на Сході. Але велика війна між ними була лише справою часу. Так в складі СРСР опинились землі Західної України, Західної Білорусії і Балтійських республік. Події і наслідки радянізації цих територій добре відомі. Але є вагомий сенс звернути увагу на вражаючі факти поведінки радянських солдат на територіях Галичини 1939–1940 рр., що наведені в розвідці британського історика Лоуренса Ріса. Дослідник наголошує на тому, що радянське вторгнення в Західну Україну проголошувалося кремлівською пропагандою, як рятувальна військова операція для захисту «єдинокровних братів» радянського народу, життя і майна населення. Насправді, червоноармійці виявили свою присут-

ність неправовою поведінкою: проводили незаконні ревізії майна у населення, обшуки, захоплювали різноманітні приміщення, забруднюючи їх сміттям і нечистотами. Мали місце чисельні випадки пограбування населення і негідне ставлення до жінок [9, с. 58].

Є глибокий історичний сенс у роздумах англійського історика М.Гейстінга: вересень 1939 р. і 22 червня 1941 р. зруйнували суспільні стереотипи у поглядах на Другу світову війну. Радянський Союз зустрів нову світову війну не як щаслива країна, де мирно жили і працювали в ім'я майбутнього робітники і селяни, а країною, яка не відійшла від жахів громадянської війни, голодоморів і тиранії. Але реалізація плану «Барбаросса» перевершила всі ці жахи гуманітарною катастрофою, що її спричинили нацисти. «Східний похід» на СРСР був для Гітлера вирішальним етапом де він одержував можливість не лише «розчистити» землі для германської експансії на Сході, але і реалізувати плани суцільного геноциду [4, с. 184–185]. Незаперечний факт: у вирії Другої світової війни жертви серед мирного населення досягли 62% від втрат на всіх театрах військового протистояння. Тобто, цивільні жертви перевищували загибель солдат і офіцерів на фронтах [5, с. 256].

Стає зрозумілим, що перемога у війні країн гітлерівського блоку була б жадливим фіналом європейської, а з часом – світової цивілізації, де б зазнали фіаско демократія і свобода, а з часом і саме життя людини. Перемога Антигітлерівської коаліції, Об'єднаних націй над фашистсько-тоталітарним блоком відкривала перспективи не тільки показово покарати військових злочинців, а і створити новий формат міжнародного співіснування, який би запобігав війнам і військовим конфліктам в майбутньому, створював би новий контекст світо порядку, побудованого на гуманізмі і ліберальних цінностях. «То не була «радянсько-німецька» чи «російсько-німецька» війна щодо якої могли залишатися байдужими люди на землі», – писав відомий український філософ і мислитель М.Попович, – «То була дійсно Вітчизняна війна для всіх народів з різними вітчизнами, які опиралися прагненню нацистів перетворити їх на гній для «вищої раси». То була війна за визволення від кошмару, який раптом став реальністю на величезних просторах цивілізованого світу» [15, с. 497]. Власне, відомий філософ виходить за межі вузьконаціональної історії, надає характеру війни ширший контекст ніж його трактувала сталінська історіографія. Одна річ в його роздумах особливо вражає: після Ялти – Потсдаму (1945),

міжнародно-правових рішень Нюрнбергу (1946) в останні роки свого життя Сталін реально ставився до термоядерної війни, як до віддаленої перспективи [15, с. 528]. Висловлена диктатором ідея, багато в чому на різні лади конвертується в риторику сучасних диктаторів. Відомий американський філософ Ф.Фукуяма помилився. Цілковитої й остаточної перемоги лібералізму, як мріялось, у ХХІ століття не сталося. Навпаки, повосенний устрій світу в наші дні переживає справді драматичну трансформацію. І трагічний досвід Другої світової війни, виявляється, тут зовсім не зайвим. Є глибокий науковий сенс у оціночних судженнях українсько-канадського історика С.Плохія про те, що урізана тоталітаризмом історична пам'ять про Другу світову війну не тільки допомагає підтримати національну гордість народів, а підживлює етнічні та релігійні конфлікти, що сталися на обширах від Балкан на Заході до Нагірного Карабаху на Сході [16, с. 250]. Наразі, радянський наратив «Великої отечественной войны» став ідеологічним підґрунтям нападу РФ на Україну.

Із минулої війни, світове співтовариство, напевно, винесло не всі уроки. Колективна пам'ять не може залишатися в забутті до того, як криваві диктаторські режими занурили світ в руйнівну і антигуманну війну, найстрашнішу в історії людства. Паралелі з сучасністю доволі промовисті.

Наступна світова війна може стати реальністю, коли люди не будуть готові до неї.

Висновки: Політичні наміри і уподобання основних міжнародних гравців першого плану, їх особистісні амбіції, економічні інтереси власних країн, недовіра один до одного з одного боку, політика невизначеності, нейтралітету та умиротворення агресора з іншого, дозволили відродитися німецькому мілітаризму, фашизму, нацизму і підживлювала ідеї Гітлера до світового панування.

Сучасний час дає змогу дослідникам зануритись у величезний обсяг військової і політичної літератури, яка побудована на унікальних історичних джерелах, що включені до наукового обігу. Насамперед, англо-американської літератури, де автори відтворюють жахливі картини минулої війни з позиції звичайної людини, ставлячи на другий план безпосередньо фронтіві операції. Аналіз інтерпретацій, висновки дослідників зарубіжжя дають можливість якнайкраще реконструювати історичні події.

Трагічні сторінки Другої світової війни наочно створюють аналогії зі сучасністю. Антидемократичні, тоталітарні, клерикальні режими, світові терористичні організації об'єднуються набагато швидше і ефективніше, ніж світові демократії. Порівняння з минулою катастрофою є досить промовистим, щоб нехтувати уроками історії.

Список літератури:

1. Бівор Е. Друга світова війна. Київ: Вид-во групи КМ-Букс, 2022. 848 с.
2. Гарт Д. Як Черчилль врятував цивілізацію: Епічна історія тринадцяти років, як ледь не знищили цивілізаційний світ. Київ: Ранок: Фабула, 2023. 336 с.
3. Галушка А., Брайлян Є. Змова диктаторів. Поділ Європи між Гітлером і Сталіним 1939–1941 рр. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2018. 368 с.
4. Гейстингс М. І розверзлося пекло... Світ у війні 1939–1945 рр. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2019. 752 с.
5. Грицак Я. Світові війни. Навігатор з історії України. Київ: Видавничий дім «Портал». 299 с.
6. Забужко О. Найдовша подорож. Київ: Видавничий дім Комора, 2022. 166 с.
7. Коваль М. Україна 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. Київ: Вища школа, 1995. 194 с.
8. Левітас Ф. Євреї України в роки Другої світової війни. Київ:Вирій, 1997. 272с
9. Лоуренс Ріс. Гітлер і Сталін. Тирани і Друга світова війна. Київ: Лабораторія, 2023. 480 с.
10. Ларсон Е. Велич і нищість. Історія про Черчилля його родину та спротив під час Лондонського бліцу. Київ: Наш формат, 2022. 592 с.
11. Муссоліні Б. Моє життя. Харків: Фоліо, 2017. 252 с.
12. Маккін Д. І сталося тьма. Рузвельт, Гітлер і Західна дипломатія на передодні війни. Київ: Лабораторія, 2023. 400 с.
13. Нарочницкая Н. Партитура Второй мировой войны. Кто и когда начал войну? Москва: Вече, 2009. 416 с.
14. Олбрайт М., Вудворт Б. Фашизм: Засторога. Київ:Форс Україна, 2019. 352 с.
15. Попович М. Червоне століття. Київ: АртЕк, 2005. 888 с.
16. Плохій С. Українська Кліо: Нариси про історію, істориків та пам'ять. Київ: Вид-во «Кліо», 2022. 352 с.

17. Рамазанов Ш., Левітас Ф. Ключові питання міжнародної політики передодня Другої світової війни в зарубіжній історіографії //Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Т.33(72) №4. 2022. С. 107–113.

18. Салата О. Інформаційна конфронтація нацистської Німеччини та СРСР на окупованих територіях України (1941-1944). Монографія. Львів-Торунь: Ліга-Прес, 2020. 252 с.

19. Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним. Київ: Laurus, 2018. 492 с.

20. Hawes J. The Shortest History of Germany: From Julius Caesar to Angela Merkel-A Retelling for Our Times. London: The Experiment, 2019. 256 p.

21. Jonson P. Modern Times: The World from the Twenties to the Nineties. URL: https://ia802807.us.archive.org/19/items/ModernTimes_305/42024947-19032115-Johnson-Paul-Modern-Times-the-World-From-the-Twenties-to-the-Nineties-Revised-Edition-Harper-Collins-1991.pdf (дата звернення: 03.10.2023).

Ramzanov Sh.Sh., Levitas F.L., Trukhan O.F. LESSONS OF THE SECOND WORLD WAR: CHALLENGES FOR THE 21ST CENTURY

The Second World War left a deep traumatic mark on the historical memory of mankind. It was the most cruel, bloody and destructive in the history of wars. This issue has one of the largest historiographies in the world.

The article deals with the emergence of centers of military conflicts in the 1930s of the twentieth century. The authors reconstruct historical events, which makes it possible to understand the real causes of the Second World War. The article focuses on the origins of fascism and Nazism, the global political and military confrontation between Nazi Germany, its allies and the countries of the Anti-Hitler coalition.

The authors prove that the political and economic interests of various world leaders, as well as personal ambitions and short-sightedness of the leaders of the world's leading powers allowed A. Hitler to destroy the world international order, that had developed after the First World War. The policy of "indulgence", "non-interference", "appeasement" of A. Hitler on the part of the political circles of the West, on the one hand, and attempts to use the Nazis in their political projects and partnership with them in the first stage of the World War by the Stalinist leadership of the USSR put the world on the brink of a global catastrophe.

The authors argue that imperial policy, manipulation of human consciousness, militarism, contempt for human rights and personal freedom became the ideological forerunners of World War II.

Further post-war history proved that the victory over Nazism and the militarism of 1945 was only their political and military defeat.

From the end of the World War to the present, there has been a historical reincarnation of totalitarian, anti-democratic regimes in the world. A certain consolidation of world dictators and their attempt to establish a new world order by rewriting the pages of world history is clearly visible. They, in fact, do not shy away from using the shameful practices of the Nazis. The Russian federation's attack on the independent Ukrainian state clearly proved this. Nuclear blackmail, imperial and clerical ideologies, political manipulations, and disregard for people's free choice have become their everyday practices. The threat to the very existence of humanity in the 21st century has become a reality.

Key words: World War II, Nazism, totalitarianism, imperial policy, history lessons.